

ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПРОЦЕСУ ДОСЛІДЖЕННЯ АКАДЕМІЧНИХ ШТАТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Коновалова Ганна Василівна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суднобудування та ремонту суден
Херсонської філії Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова
konovalovaiianna@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1215-849X*

У статті проаналізовано перший – дореволюційний період процесу дослідження академічних штатів університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття, які дозволили визначити стан вивчення проблеми та основні методи, концепції та погляди дослідників на розвиток і формування науково-педагогічних колективів університетів Наддніпрянської України та виконання ними їх науково-професійних обов’язків.

Визначено, що перший початковий період – дореволюційний – характеризується появою перших аналітичних розвідок з аналізом дії Університетського статуту 1863 й 1884 рр. У роботах містяться матеріали щодо огляду діяльності уряду та Міністерства народної освіти, історії заснування Київського, Харківського та Новоросійського університетів, міститься аналіз окремих моментів організації навчальної, наукової роботи, ліквідації студентських виступів тощо. Історія університетів, склад науково-педагогічних працівників стає предметом дослідження представників наукової інтелігенції Наддніпрянщини, видатних діячів громадського життя. У кінці XIX – на початку XX ст. з’являються публікації, присвячені окремим питанням організації університетської освіти в пореформену добу та соціального, економічного і суспільного життя представників науково-педагогічних колективів.

Обґрунтовано тезу про те, що дореволюційний період історіографії дисертаційного дослідження можна назвати періодом накопичення історичних фактів, формування кола джерел і проблематики історичних досліджень з історії університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, університет, вища освіта, науково-педагогічні працівники, наукова інтелігенція, Наддніпрянська Україна.

PRE-REVOLUTIONARY PERIOD OF THE STUDY OF ACADEMIC STAFFS OF THE UNIVERSITIES IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIXTH – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

Konovalova Hanna Vasylivna,
*PhD in History,
Senior Lecturer at the Department
of Shipbuilding and Ship Repair,
Kherson branch of the National University of Shipbuilding
named after Admiral Makarov
konovalovaiianna@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1215-849X*

The article analyzes the first – pre-revolutionary period of the research process of academic staffs of the universities in Naddnipyrianska Ukraine of the second half of the XIX – beginning of the XX century, which allowed to determine the state of study and basic methods, concepts and views of researchers on the development and formation of scientific and pedagogical teams of Naddnipyrianska Ukraine, their scientific and professional responsibilities.

It is determined that the first initial period – pre-revolutionary – is characterized by the appearance of the first analytical investigations analyzing the University Statute of 1863 and 1884. The works contain materials on the government and the Ministry of Education, the history of Kyiv, Kharkiv and Novorossiysk universities, contains an analysis of some aspects of the organization of educational, scientific work, elimination of student performances, etc. The history of universities, the composition of scientific and pedagogical workers becomes the subject of research of representatives of the scientific intelligentsia of the Naddnipyrianska Ukraine, prominent figures of public life. From the second half of the XIX – beginning of the XX century publications appear on certain issues of the organization of university education in the post-reform era and social, economic and social life of representatives of scientific and pedagogical teams.

The thesis is substantiated that the pre-revolutionary period of historiography of dissertation research can be called a period of accumulation of historical facts range of sources and issues of historical research on the history of universities of the Naddnipyrianska Ukraine in the second half of the XIX – beginning of the XX centuries.

Key words: historiography, university, higher education, academic staff, scientific intelligentsia, Naddnipyrianska Ukraine.

Постановка проблеми. Нагальна потреба якісних зрушень у системі організації науково-педагогічної, навчально-методичної, науково-дослідної роботи професорсько-викладацьких колективів закладів вищої освіти, діяльність яких спрямована на підготовку висококваліфікованих працівників різних галузей, спонукає сучасних дослідників дедалі частіше звертатись до вивчення та аналізу історичного досвіду, набутого їхніми попередниками у XIX – на початку XX ст.

У цей період науково-педагогічні працівники університетів займали активну позицію не лише в навчально-виховному й науково-дослідницькому процесах, впливали на суспільний розвиток, відігравали вагомий роль у модернізаційних процесах шляхом застосування різних форм і методів для організації українознавчих досліджень, популяризації наукових знань. У цьому контексті дослідження соціокультурної характеристики науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України, як складової національної інтелігенції, становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. У другій половині XIX – на початку XX ст. система вищої освіти також зазнала глибокого реформування, особливо в системі підготовки науково-педагогічних працівників університетів. Ці проблеми відомі і сучасній вищій школі, а для їх вирішення доцільно взяти до відома досвід попередніх часів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наприкінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. почали формуватися і розвиватися групи дослідників (Київ, Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса), які сприяють утвердженню нових підходів у вивченні зазначеної проблематики. Ці групи набувають рис наукових шкіл. Йдеться про методологічну розробку проблем розвитку науки в системі «наука-суспільство», механізмів взаємодії закладів освіти і науки з окремими сферами суспільного буття (політикою, економікою, культурою) тощо. Скажімо, в рамках запорізької школи (Ф. Турченко, Г. Турченко, О. Ігнатуша, І. Шугальова та ін.) комплексно досліджується модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст. (соціально-політичний, соціально-економічний, релігійний, освітній, культурологічний аспекти). Це дозволяє реконструювати основні процеси, які віддзеркалюють інтеграцію Півдня України в національно-територіальний комплекс України в XIX – на початку XX ст., націотворчі процеси регіону в цьому контексті. Слід погодитись з їх висновками про позитивну роль еліти, в тому числі наукової, у поступі суспільства пореформеної доби. Одеські та харківські історики займаються проблематикою, пов'язаною з особливостями розвитку наукової еліти (професорсько-викладацької) в загальному поступі українського культурно-освітнього руху другої половини XIX – початку XX ст. (О. Гонтар, А. Мисечко, С. Наумов, С. Посохов та ін.). Спільним для цих напрямів і шкіл є вивчення регіональної історії в загальнодержавному, національному контексті, намагання розкрити шляхи українського історичного розвитку в межах глобальних соціальних систем (складових європейської й світової історії) середини XIX – початку XX ст.

Окрему групу досліджень складають дисертаційні роботи та автореферати з різних питань історії розвитку

університетської освіти в Україні, організаційно-правових засад їх діяльності, урядової політики в галузі формування наукової інтелігенції XIX ст. (С. Водотика, Г. Додонова, Г. Косінова, О. Мартиненко, Е. Писарева, Т. Стоян та ін.).

Аналіз літератури свідчить, що, незважаючи на наявність значної кількості праць з історії освіти і вищої освіти та історії різних галузей науки, питання соціального статусу, соціальної динаміки, культурологічного світу професорсько-викладацького співтовариства потребують поглиблено вивчення. Для з'ясування соціокультурних особливостей наукової інтелігенції існує достатня джерельна база та адекватна сучасним вимогам методологія.

Постановка завдання. Основна мета цього дослідження – крізь призму історіографічного аналізу представити коло опублікованих дореволюційних джерел з історії університетів і професорсько-викладацьких колективів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., розглянути стан, ступінь, рівень і повноту їх дослідженості.

Основний матеріал. В історії наукових досліджень, присвячених вищим закладам освіти – університетам та їх науково-педагогічним працівникам другої половини XIX – початку XX ст., можна визначити три основні періоди. Перший із них розпочався у 70-80-х роках XIX ст. і завершився зі встановленням радянської влади. Другий розпочався у 20-х рр. XX ст. і тривав до розпаду Радянського Союзу, падіння тоталітарної системи. Третій період розпочався з початку 1990-х років з утворенням незалежної держави України та інших самостійних держав на пострадянському просторі. Кожний з історіографічних періодів дослідження професорсько-викладацьких колективів університетів мав свою специфіку щодо можливості використання джерелознавчої бази й публікації результатів науково-дослідницьких робіт, а з урахуванням ідеологічних установок – і щодо характеру висвітлення історії та її оцінок.

Перший початковий період – дореволюційний – характеризується появою перших аналітичних розвідок з аналізом дії Університетського статуту 1863 р. В цей період вийшло кілька узагальнюючих нарисів, в яких висвітлюється поступ вищої освіти Російської імперії. В роботах містяться матеріали щодо огляду діяльності уряду та міністерства освіти, історії виникнення Київського, Харківського та Новоросійського університетів, міститься аналіз організації навчальної, наукової роботи в університетах, ліквідації студентських виступів тощо.

Так, на початку XX ст. з'явилися велика, ґрунтовна праця професора й письменника С. Рождественського до сторіччя Міністерства народної освіти. В цьому офіційному виданні містився історичний огляд діяльності цього відомства. Праця багата на фактичні дані, які докладно розкривають університетську політику царського уряду у XIX ст. завдяки використанню матеріалів міністерського архіву. Найцікавішим для сучасних дослідників у цій роботі є наявність коментарів до основних законодавчих та інших нормативних актів, залучення великої кількості міністерських циркулярів та розпоряджень, які визначали діяльність університетів. Автор скористався, наприклад, матеріалами

комітетів і комісій з перегляду університетських статутів, нарад у Міністерстві народної освіти, які раніше не були оприлюднені. Робота С. Рождественського є прикладом схвальної оцінки діяльності уряду з налагодження університетського життя, позитивних законодавчих ініціатив періоду реформ Олександра II. Значення праці у вивченні університетського питання полягає у наявності в ній змістовного фактичного матеріалу. Водночас праці бракує аналітичності, об'єктивності, а вузькість джерельної бази дозволяє оцінити її як більш-менш виразний коментар до законів і узаконених актів.

Наприкінці XIX ст. у науково-популярній статті історика і політичного діяча П. Мілюкова «Університет», підготовлений для енциклопедії, подано відомості про історію університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.; проаналізовано організаційно-адміністративну систему; організацію навчального процесу; вимоги до професорсько-викладацького складу, його матеріальне становище, організацію праці та ін., відповідно до дії університетських статутів 1804, 1835, 1863 й 1884 років. Її можна розглядати як першу спробу систематизації відомостей про університети на початку XX ст. Але через публіцистичний енциклопедичний характер праці відомого науковця П. Мілюкова сама стаття лише визначила коло проблем у системі університетської освіти.

Історія вищих навчальних закладів, склад науково-педагогічних працівників стає предметом дослідження представників наукової інтелігенції Наддніпрянщини, видатних діячів громадського життя Д. Багалія, В. Бузескула, М. Владимирського-Буданова, Ю. Кулаковського, О. Маркевича, М. Сумцова та ін.

Підготовка й видання цих праць були пов'язані з ювілейними датами відкриття університетів, що об'єктивно надавало їм відтінок офіційності. За основу періодизації викладення матеріалу були взяті університетські статuti 1863 й 1884 рр. – як основні закони, що визначали й регламентували життя навчальних закладів. Ці видання становлять неабияку цінність як зібрання значного фактичного матеріалу. Під час огляду основних подій життя університетів аналізуються положення статутів щодо різних аспектів діяльності вищих навчальних закладів, перш за все організації управління університетом, державного нагляду, організації навчальної та наукової роботи. Автори курсів з історії університетів зосередили увагу на суспільній діяльності представників професорсько-викладацького співтовариства. Досліджені ювілейні видання з історії Харківського, Київського та Новоросійського університетів відзначаються прагненням їх авторів поєднати факти з аналітичними викладками, виявленням особливостей розвитку окремих університетів і формування їх штатів науково-педагогічними працівниками. Ці дослідження не втратили наукової цінності з огляду на гідну увагу щодо проблеми запровадження та поширення університетської автономії, яка постала в Україні в теперішній час.

Опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст. праці з історії університетів Наддніпрянської України дореволюційного часу можна розглядати як погляд професорських колегій – прихильників Університетського статуту 1863 р. та університетської

автономії – на систему функціонування самих університетів. Науково-педагогічні працівники аналізували основні положення Університетського статуту 1863 р. стосовно організації навчальної роботи, заміщення вакантних кафедр, присудження наукових ступенів тощо. Акцентувавши увагу лише на позитивних рисах статуту 1863 р., автори підтримали необхідність відновлення автономії університетського життя, мінімізації втручання урядовців у діяльність університетів, висловлювались за надання професорсько-викладацьким колегіям широких повноважень. У працях з історії українських університетів чітко простежується їх критика частини положень нового Університетського статуту 1884 р. До цих зауважень необхідно ставитись обережно і критично тому, що автори не можуть бути повністю об'єктивними. Адже частина положень статуту 1884 р. обмежувала повноваження професорських корпорацій з управління університетами, підпорядковувала професорсько-викладацький корпус університету насадженим урядом нормам. Під впливом цих робіт у сучасних дослідників формується уявлення про надмірно суворий адміністративно-управлінський тиск на університети з боку Міністерства народної освіти, про відсутність у колегій самостійності у вирішенні всіх питань університетського життя. І все одно порівняно з радянським часом ця самостійність була вражаючою.

До обговорення змісту реформи вищої освіти Російської імперії залучалися не лише професори вітчизняних університетів. Результатом співпраці вітчизняних і зарубіжних професорів стала публікація «Отзывов немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И.И. Толстого». Такі відзиви привертають увагу дослідників через порівняння статутів та організаційних засад зарубіжних університетів з вітчизняними. Ці публікації розкривали різні сфери життя університетів. Критично оцінюючи дійсність, автори рідко пропонували оригінальні реформаційні рішення. Як правило, у працях, написаних до 1905 р., з ностальгією вказувалося на автономні права університетів та необхідність їх повернення. Така критика була цілком безпечною для професорських колегій і представляла собою їх «суспільну думку». Однак негативна оцінка статуту 1884 р. і його практичного здійснення в університетах виявлялася не тільки з боку професорів. Так, у коментарях до проекту 1905 р. урядова комісія зробила критичний аналіз реалій університетського життя за статутом 1884 р. Представлені й розглянуті урядові документи містять значний фактологічний матеріал, але попри все не можуть бути об'єктивним джерелом з історії університетів. Це зумовлено тим, що перед подібними комісіями стояло завдання обґрунтувати необхідність своєї тривалої роботи, спрямованої на реформування університетської освіти. Проте вже факт наявності офіційної та ліберальної концепцій, їх діалог і боротьба є одним з визначальних здобутків дорадянської історіографії.

У кінці XIX – на початку XX ст. з'являються публікації, присвячені окремим питанням організації університетської освіти в пореформену добу та соціального, економічного і суспільного життя представників науково-педагогічних колективів. Так, у праці Ю.А. Кулаковського «Гонорар в русских

університетах» підкреслюється, що гонорарна система зазнала нищівної критики через механічне перенесення її з німецьких університетів у вітчизняні без урахування соціально-економічного становища професорсько-викладацького складу й студентства та їх психології, незбалансованість із загальною системою оплати за навчання у вищих навчальних закладах. Особливо гостро автор поставив питання нерівномірності виплати гонорарів викладачам різних факультетів.

У праці Д. Багалія «Экономическое положение русских университетов» представлено для аналізу більше коло проблем соціально-економічного забезпечення університетів, ніж в праці Ю. Кулаковського. Зокрема автор вказував на недостатнє фінансування університетів (навчально-методичної, наукової роботи) та їх професорсько-викладацьких колегій і розробив проект нових штатів університетів, які б відповідали їх потребам для повноцінного виконання освітніх, наукових і громадсько-культурних функцій.

До історіографічних складових статті дорадянського періоду відносяться перші розвідки про науково-педагогічну діяльність представників професорсько-викладацьких колективів університетів, представлені статтями у біографічних словниках вищих навчальних закладів та згаданих раніше ювілейних виданнях з історії університетів Наддніпрянської України. За характером ці студії мають не стільки аналітичний, скільки інформаційно-довідковий характер. Водночас слід підкреслити, що спеціальних досліджень, присвячених аналізу діяльності професорсько-викладацького корпусу університетів, не було. Окремі роботи були «нарисами» з історії наукової інтелігенції як складової російської інтелігенції.

Висновки. Отже, в історіографії дореволюційного періоду розгляду історії університетів Наддніпрянщини

дослідники перш за все характеризувались діяльністю університетів під час дії статутів 1835, 1863, 1884 рр. У ряді праць були зроблені перші кроки в дослідженні урядової політики, почалося вивчення окремих проблем організації діяльності університетів. У літературі наголошувалося, що основною проблемою для університетів кінця XIX – початку XX ст. залишалася недостатня кількість кваліфікованих науково-педагогічних працівників, які мали науковий ступінь. Звичайно ж, висловлювалися думки і щодо причин такого явища. Вказувалося на низький рівень матеріального забезпечення майбутніх професорів, надто складні вимоги до отримання докторського ступеня. Природно, що історіографія дорадянських часів відзначається фактологічним, а не дослідницьким характером. Література має переважно публіцистичний характер, авторами були нерідко самі представники університетських кіл або чиновники Міністерства народної освіти.

Висвітлення історії розвитку університетської освіти XIX – початку XX ст. самими представниками професорсько-викладацьких колегій дозволило поєднати аналітичний і мемуарний підхід, що забезпечило збереження численних деталей творчого та побутового життя самих дослідників. Характерною рисою історичних студій узагальнюючого характеру є перш за все накопичення фактичного матеріалу з різних аспектів соціально-економічного, соціально-політичного та громадського життя представників науково-педагогічної інтелігенції, використання значної кількості джерел, перш за все залучення законодавчих документів. Дореволюційний період історіографії дослідження можна назвати періодом накопичення історичних фактів, формування кола джерел та проблематики історичних досліджень з історії університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Література:

1. Багалей Д.И. Экономическое положение русских университетов. Санкт-Петербург : Типография «Общественная Польза», 1914. 36 с.
2. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. 344 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Святого Володимира. Киев, 1884. 815 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Святого Владимира (1834–1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. Киев : Типография императорского университета Св. Владимира, 1884. 59 с.
5. Додонова Г.В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Херсон, 2008.
6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805–1905). Харьков : Типография университета, 1906. 432 с.
7. Кулаковский Ю.А. Гонорар в русских университетах. Киев : Издательство «Киевлянина», 1897. 66 с.
8. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: Исторические записки и академические списки. Одесса : Экономическая типография, 1890. 734 с.
9. Милуков П. Из истории русской интеллигенции: Сборник статей и этюдов. Санкт-Петербург : «Знание», 1903. 308 с.
10. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава графа И.И. Толстого. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1910. 62 с.
11. Рождественский, С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. Санкт-Петербург : Издательство Министерства народного просвещения, 1902. 786 с.
12. Труды Высочайше учрежденной комиссии по преобразованию высших учебных заведений. Санкт-Петербург, 1903.
13. Труды совещания профессоров по университетской реформе, образованного при Министерстве народного просвещения под председательством Министра графа И.И. Толстого в январе 1906 г. Санкт-Петербург : Типография Министерства народного просвещения, 1906. 457 с.

14. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Типография Акционерного Общества «Издательское дело», Брокгауз–Ефрон, 1901, 1902.

References:

1. Bagaley, D.I. (1914). The economic situation of Russian universities. St. Petersburg : Printing House «Public Benefit». Pages 36. [in Russian].
2. [Bagaley D.I., Sumtsov N.F., Buzeskul V.P. (1906). A brief outline of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805-1905). Kharkov. Pages 344. [in Russian].
3. Biographical dictionary of professors and teachers of the University of St. Volodymyr. (1884). Kiev. Pages 815 [in Russian].
4. Vladimirsky-Budanov, M.F. (1884). The fiftieth anniversary of the University of St. Vladimir (1834–1884). Speech delivered at the university's jubilee act. Kiev : Printing House of the Imperial University of St. Vladimir. Pages 59 [in Russian].
5. Dodonova, H.V. Social and cultural characteristics of the academic staff of the universities in Naddnipyrianska Ukraine of the second half of the XIXth – beginning of the XXth century. Kherson [in Ukrainian].
6. Historical and Philological Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905). (1906). Kharkiv : University Printing House. Pages 432 [in Russian].
7. Kulakovsky, Yu.A. (1897). Honoraria at Russian universities. Kiev : Publishing house «Kievlyanin». Pages 66 [in Russian].
8. Markevich, A.I. (1890). Twenty-five Years of the Imperial Novorossiysk University: Historical Notes and Academic Lists. Odessa : Economic printing house. Pages 734 [in Russian].
9. Milyukov, P. (1903). From the history of the Russian intelligentsia: Collection of articles and studies. St. Petersburg : «Knowledge». Pages 308 [in Russian].
10. Reviews of German and Dutch professors on the draft of the university charter Count I.I. Tolstoy. (1910). St. Petersburg : Senate Printing House. Pages 62 [in Russian].
11. Rozhdestvensky, S.V. (1902). Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education: 1802–1902. St. Petersburg : Publishing House of the Ministry of Public Education. Pages 786 [in Russian].
12. Proceedings of the Imperially Established Commission for the Transformation of Higher Educational Institutions. (1903). St. Petersburg. 2, pp. 58–96; 3, pp. 104–161; 4, pp. 143–157. [in Russian].
13. Proceedings of the conference of professors on university reform, formed under the Ministry of Public Education under the chairmanship of the Minister, Count I.I. Tolstoy in January 1906 (1906). St. Petersburg : Printing house of the Ministry of Public Education. Pages 457 [in Russian].
14. Encyclopedic Dictionary. (1901, 1902). St. Petersburg: Printing House of the Joint Stock Company «Publishing Business», Brockhaus-Efron. XXXII, pp. 439–440; XXXIV, pp. 788–800 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.08.2021
The article was received 03 August 2021